

ПОЛОВЕЦЬКІ ГОЛОВНІ УБОРИ

У статті розглядаються головні убори кочівників XI-XIII ст. Для вивчення чоловічих і жіночих головних уборів використовуються як іконографічні джерела (зображення на половецьких кам'яних статуях), так і археологічні матеріали, приводяться етнографічні аналогії. Розглянувши існуючі типології головних уборів половців, автор приходить до висновку, що не на всіх чоловічих кам'яних статуях зображені шоломи, а також приводить власну класифікацію жіночих головних уборів відповідно до вікової категорії жінки.

Ключові слова: половці, головні убори, шоломи, кам'яні статуї, військово спорядження.

Половці з'явилися у причорноморських степах на початку XI ст. і залишалися їх абсолютними володарями до середини XIII ст. Однак про їх побут відомо дуже мало, адже власної писемності вони не мали, а їхніх сусідів цікавила в першу чергу військова міць кочівників. В археологічному плані половці теж залишили дуже мало слідів – як правило, це поодинокі впускні поховання в степових курганах та кам'яні статуї. Останнє джерело, на нашу думку, вивчене ще далеко не повністю. Зображення на статуях дають дуже багатий матеріал щодо зовнішнього вигляду кочівників, предметів побуту, про їх заняття і т. п. Досить часто дослідники при аналізі половецького побуту керуються зображеннями на кам'яних статуях, не вдаючись до етнографічних аналогій, що призводить до нерозуміння певних нюансів.

Цікавим є вивчення половецьких головних уборів, які є доволі різноманітними і складними. У даній статті ми спробуємо показати різноманіття чоловічих та жіночих половецьких головних уборів, диференціацію головних уборів у залежності від віку та соціального становища. Найбільш повну каталогізацію половецьких статуй здійснила С.О. Плетньова [15, с. 50-96], тому в даній статті ми будемо керуватися в першу чергу її доробком.

Досить часто в науковій літературі, вслід за С.О. Плетньовою, можна зустріти думку, що на більшості чоловічих половецьких статуй зображені шоломи. Однак не варто забувати, що половецькі воїни, у переважній своїй більшості, були легкоозброєними кіннотниками [15, с. 29], тому важкі залізні шоломи їм були просто непотрібні. У половецьких похованнях середньої течії Сіверського Дінця в більшості чоловічих поховань були виявлені залишки лука та/або колчана і шаблі. Досить рідко зустрічається спис. Залишки шоломів – також нечаста знахідка. Як правило, вони супроводжуються також кольчугою (у середній течії Сіверського Дінця шолом був виявлений лише в похованні в кургані Весела могила). Варто пам'ятати, що кільчаста кольчуга в кочівників – це, скоріше, запозичення в давньоруських воїнів, з якими половці найчастіше воювали, для самих кочівників характерною є кольчуга з дрібних пластин, які нашивалися на шкіряну основу. Та й самі шоломи часто виявляються давньоруського типу.

С.О. Плетньова, опираючись на зображення на статуях, виділяє три типи шоломів [15, с. 24, рис. 6]. Перший тип – сфероконічні шоломи. Тут дослідниця виділяє кілька підтипів: 1) гладкі; 2) гладкі з обручем по краю і іноді з наверхшям; 3) шоломи, склепані з чотирьох частин, з обручем, вертикальними смугами, наверхшям і нерідко з різними прикрасами корпусу; 4) шоломи, близькі за декором і формою до 3 підтипу, але іноді з наносником. Сфероконічні шоломи є характерними як для Русі, так і для Степу, і, цілком очевидно, є запозиченням з давньоруського середовища. Однак і тут власне до шоломів можна точно віднести лише четвертий підтип – з наносником, інші викликають сумніви. Декор, який зображувався на головних уборах, міг позначати візерунчасту тканину, з якої виготовлялися головні убори, а обруч – хутряну опушку.

Другий тип – напівсферичні шоломи. Тут теж виділяється кілька підтипів: 1) гладенькі; 2) шоломи з обручем й іноді з меридіональними смугами; 3) шоломи з наносником. Напівсферичні шоломи не характерні для давньоруських воїнів, однак зустрічаються в чорноклобуцьких похованнях. Оскільки в кочівників власних ремісників не було, то такі шоломи також могли бути певним запозиченням. Тут теж, напевно, не всі зображення на статуях можна відносити до шоломів.

Третій тип – напівяйцеподібні шоломи. Як правило, вони зображувалися з потовщеним обручем, деякі склепані з вузьких смуг. Такий тип на Русі невідомий. С.О. Плетньова пише, що і в кочівників ці шоломи зустрічаються доволі рідко. Ці головні убори за формою більше нагадують шапочки – для шоломів така форма досить незручна.

Г. О. Федоров-Давидов, основувшись на археологічних знахідках, виділяє 5 типів шоломів [17, с. 33-34, рис. 5]. До 1 типу, який налічує 3 екземпляри, дослідник відніс плавно вигнуті і витягнуті шоломи. До передньої частини таких шоломів був прикріплений наносник. До самого шолома кріпилася кольчужна бармиця, а угорі шолом мав шпиль. Знахідки таких шоломів були типовими для Київщини, де вони зустрічаються як у давньоруських, так і в кочівницьких похованнях. Очевидно, тут прослідковується давньоруський вплив на виготовлення захисного озброєння.

До другого типу, який теж налічує 3 екземпляри, дослідник відніс сфероконічні шоломи з вирізом спереду, до якого прикріплювалася залізна маска. Такі шоломи теж мали шпиль, до них прикріплювалася бармиця. Однак було доведено, що вушка усіх масок відлиті в одній формі і походять з однієї майстерні. Таким чином, не можна говорити про масове виготовлення та поширення шоломів даного типу. Цікавою є знахідка подібного шолому з маскою, але циліндроконічної форми, поблизу с. Куйбишеве на Донеччині [11, с. 123-130]. На думку дослідників, дане поховання пов'язане з чорноклобуцькими старожитностями.

До третього типу (3 екз.) за Г. О. Федоровим-Давидовим відносяться шоломи сферичної форми, склепані з чотирьох листів, які по краю мали залізний обруч і кріплення для бармиці. Дослідник пише, що аналогії цьому типу відомі в Західній Європі і Візантії, тож, скоріше за все, це були привізні вироби.

До 4 типу (4 екз.) відносяться неглибокі сфероконічні шоломи з рівним краєм, з бармицею. Цей тип теж був характерний для Київської Русі. Сюди можна віднести шолом, знайдений у половецькому похованні з кургану Весела Могила на Харківщині [12, с. 234-236]. На початку 1970-х років тракторист із села Берестове Блюзнюківського району Харківської області, прокладаючи траншеї, зруйнував пагорб висотою 4 метри, який виявився половецьким курганом. Археологи Б. А. Шрамко, В. К. Міхеєв і А. К. Дегтярь відразу ж виїхали на місце знахідки, однак їм вдалося врятувати лише кілька артефактів із зруйнованого поховання. Був виявлений залізний шолом, бронзовий казан, стремена, фрагменти кольчуги. Через ряд причин виявлення даного поховання не було зафіксоване в археологічних звітах. Знаходження шолома сфероконічної форми, до того ж разом із кільчастою кольчугою може говорити про давньоруський вплив на військово-спорядження половців у даному регіоні.

Нарешті, до 5 типу Г. О. Федоров-Давидов відносить 1 крутобокий шолом з наносником, надбровними дугами і вирізами для очей. Цей шолом теж був виготовлений києво-руськими майстрами.

Не говорячи про нечисленність знахідок шоломів у кочівницьких похованнях XI-XIII ст., ми бачимо, що власне половецьких шоломів у класифікації Г. О. Федорова-Давидова немає.

Для половців, очевидно, були характерні напівсферичні шоломи, однак і їх у похованнях знаходять доволі рідко. Відомий такий шолом із Західного Казахстану, де він супроводжувався пластинчатим панциром [9, с. 187; 2, с. 134]. На Північному Кавказі було знайдено 5 шоломів у різних комплексах, але усіх їх можна датувати XIV ст. [14, с. 97-99].

Важкоозброєні кіннотники в середовищі кочівників з'явилися як відповідь на вбрання у кольчуги та залізні шоломи давньоруських воїнів, а пізніше – на важкоозброєних воїнів Чингісхана. Сама тактика степового бою вимагає легкості і маневреності, у цьому й полягала сила половців як війська. Важкі залізні шоломи обмежували огляд, могли нагріватися від степового сонця і не рятували від січного удару шаблі.

Описуючи давньотюркську кам'яну скульптуру, дослідники практично ніколи не виділяють шоломів серед головних уборів, зображених на статуях. Так, на думку Л. О. Євтюхової, на статуях Південного Сибіру і Монголії зображені шапки різних типів [8, с. 102-104]. При дослідженні алтайської скульптури В. Д. Кубарев робить висновок, що найбільш поширеними були головні убори конічної чи сфероконічної форми, які за формою нагадують тибетейки, поширені в кочовиків Центральної і Середньої Азії [13, с. 41]. О. Д. Грач, характеризуючи тувинську скульптуру, теж приходять до висновку, що переважаючий тип головних уборів, зображених на статуях – маленькі шапочки у формі зрізаного конуса, які мають багато спільного з шапками казахів [6, с. 60]. Ф. Х. Арсланова та О. О. Чаріков вважають, що на скульптурі, знайдений поблизу с. Чингістай на Верхньому Приіртіш'ї (Казахстан) зображений округлий головний убір, подібний до «берік» – казахської шапки з хутряною опушкою [1, с. 225].

Що цікаво, у відомій писемній пам'ятці половецької мови початку XIV ст. Codex Cumanicus, шапка половецькою мовою записана як *keres, brk* [20]. Як уже зазначалося, берік у казахів – традиційний літній головний убір у вигляді круглої шапочки з хутряною опушкою. Мабуть, саме така шапочка зображена на частині половецьких статуй. У башкирів також відомі хутряні шапки під назвою *кепес* та *бурек*. Словом «кепес», «кепеч» у багатьох тюркських мовах позначають тибетейку.

Таким чином, оскільки кочовий спосіб життя унеможлиблював існування власних ремісничих майстерень, виготовлення половецьких шоломів було тісно пов'язане з давньоруськими ремісничими центрами і, відповідно, з давньоруською військовою справою, чим і пояснюється схожість шоломів на стату-

ях та в половецьких похованнях з давньоруськими речами. Крім того, сама «мода» на металеві шоломи в домонгольський період, скоріше за все, була викликана впливом давньоруської традиції військового спорядження, адже саме з русичами половці, найчастіше за все, вступали у військові сутички. Сам кочовий побут і військова справа в кочівників, тісно пов'язана з використанням коня, робила користування важкими металевими шоломами зайвим. У ближньому бою, за наявності шаблі як основної зброї ближнього бою, вірогідність травми голови була невисокою, адже шаблею можна нанести січний, але не рублячий удар згори. До того ж, саме знаходження воїна верхи на коні, високо, унеможливила удар по голові згори вниз. З іншого боку, у важкому шоломі було незручно повертати голову і дивитися по боках, а в кінному бою особливо важливо контролювати коня і ситуацію в цілому, зберігати маневреність. Таким чином, половецьке військо у своїй більшості було споряджене в достатньо легкий бойовий обладунок, можливо, виготовлений в основному зі шкіри. Вже пізніше, у XIV ст. від монголів у половецький степ приходить традиція важкого бойового обладунку, в який були споряджені професійні воїни Чингісхана.

Жіночі головні убори, які зображувалися на статуях, вирізняються складністю і багатством деталей. С.О. Плетньова виділяє серед них шість типів [15, с. 38-39, рис. 14]: 1) капелюхи з різко виділеними (іноді широкими) товстими полями і високим туловом; 2) головні убори у вигляді пов'язок чи облягаючих ковпачків, без полів і тулова, зате з трикутним «козирком», який спускається на лоб; 3) пласкі шапочки; 4) високі конусоподібні капелюхи з валиком, які злегка спускаються на лоб і підняті на потилиці; 5) капюшони, які закривають вуха і потилицю, з високим конусоподібним верхом, що нагадує капелюхи 4 типу; 6) капюшоноподібні шапочки. Остання група, характерна для стелоподібних статуй, які, скоріше за все, до половецьких не відносяться. На думку Л. С. Гераськової, частина кам'яних статуй, зокрема, часткових зображень людини, виявлених у причорноморських степах, залишена тюркомовним, але не половецьким етносом [3, с. 99]. До власне половецької скульптури дослідниця відносить добре модельовані сидячі або стоячі зображення людей, тож ми будемо керуватися, у першу чергу, такими статуями.

Безсумнівно, деталі одягу половців і сам спосіб зображення людини різнився територіально. За нашим спостереженням, «сидячі» статуї зустрічаються частіше у лісостеповій зоні, тоді як «стоячі» більш характерні для степових половецьких об'єднань. Однак головні убори, услід за усталеними традиціями, не могли надто сильно різнитися, тому типологія С.О. Плетньової залишається придатною до використання, але з деякими застереженнями. Так, у дослідниці типи 1, 4 і 5, а в деяких випадках і тип 2 не надто відрізняються один від одного і, можливо, можуть залежати саме від територіальних розбіжностей між різними половецькими об'єднаннями.

Головні убори варіювалися також в залежності від вікової категорії жінки. Можна виділити 4 основні вікові категорії жінок – незаміжня дівчина, дівчина-наречена та молода заміжня жінка до народження первістка, молода заміжня жінка репродуктивного віку та жінка похилого віку.

Серед усього різноманіття головних уборів чітко виділяються дві великі групи.

До першої групи (в основному це головні убори 1 типу за С.О. Плетньовою) входять високі капелюхи з вузькими крисами та з великою кількістю різноманітних деталей. Скоріше за все, дана група позначає багатий головний убір заміжньої жінки репродуктивного віку.

Як правило, до даного типу головного убору входять так звані «баранячі роги» – своєрідна прикраса, яка мала, вочевидь, певний сакральний зміст. Вони мали вигляд рубчастих напівкіл, які обрамлювали обличчя статуї. Археологічні залишки таких прикрас неодноразово знаходили в похованнях кочівників XI-XIII ст. – це випуклі штамповані напівкільця, нашиті на повстяні валики [15, с. 40-41]. Залишки подібного головного убору, наприклад, були виявлені в кочівницькому похованні поблизу с. Новоіванівка на Донеччині [18, с. 95]. Це були напівкільцеві жолобчасті пластини, виготовлені з міді та вкриті позолотою. Вони прикріплювалися до дерев'яного пружка, обгорнутого тканиною. Для кріплення в бортиках пластин були зроблені маленькі отвори.

Найбільш повний аналіз цієї деталі головного убору дав М.Л. Швецов [19, с. 104-114]. Дослідник приводить результати антропологічного аналізу жінок, у похованнях яких були виявлені залишки даного головного убору. З тридцяти відібраних документованих пам'яток антропологічно вдалося обстежити дванадцять. Усі вони належать жінкам у віці 25-35 років (два – у віці 35-40 років) – тобто жінкам репродуктивного віку, після народження первістка. Очевидно, рогоподібні прикраси виступали символом багатства і родючості. Багатство кочівника, у першу чергу, залежало від кількості голів худоби, передусім овець та кіз (велика рогата худоба – індикатор переходу до напівосідлого способу життя, адже корови погано переносять далекі переходи).

Про те, що подібна деталь головного убору в половців був ознакою заміжньої жінки, може говорити відома статуя жінки з маленькою дитиною, виявлена поблизу с. Чорнухине на Луганщині [4, с. 256-257;

16, с. 258-262]. На статуї зображена маленька облягаюча шапочка з налобною стрічкою, поверх якої одягнутий ще один головний убір, та вищезазначені «баранячі роги», які йдуть від маківки до плечей.

Найближчі аналогії даному головному убору можна знайти у халха-монголів. Варто зазначити, що монгольський костюм вирізняється своєю консервативністю і не змінювався протягом століть [10, с. 134]. Подібний головний убір (чи, точніше, зачіску) носили молоді заміжні жінки. Основою зачіски була невелика срібна шапочка, до якої кріпилися численні підвіски – срібні, з коралів чи бірюзи. Волосся зачісувалося назад, розділялося на дві частини і вкладалося у зачіску у вигляді рогів корови або ж крил міфічного птаха за допомогою особливих срібних чи бамбукових заколок. Нижня частина волосся запліталася в коси. Багаті жінки вкривали коси багато прикрашеними чохлами. В урочистих випадках на срібну шапочку одягалася інша, гостроверха шапочка-малагай з оксамитовим чи плісовим околицем і стрічками ззаду.

Рідкісність знахідок залишків рогоподібних прикрас у половецьких похованнях може відображати не лише соціальну значимість даного головного убору (що, без сумніву, мало місце). Можливо, частина небагатих жінок просто робила собі зачіски у вигляді баранячих рогів, адже на статуях ця деталь зображується доволі часто. До речі, І. А. Дружиніна, В. Н. Чхайдзе та Є. І. Нарожний у своїй монографії висловлювали припущення, що подібні деталі головного убору насправді були деталями зачіски – накосницями у вигляді металевих кілець, в які продівалися коси [7, с. 117].

До другої групи головних уборів, які можна чітко виділити за зображеннями на кам'яних статуях, відносяться пласкі шапочки (головні убори 3 типу за С. О. Плетньовою). Пласкі шапочки в більшості випадків можна співвіднести з тибетейками, які в казахів носять незаміжні дівчата. Цікавою є статуя дівчини-воїни, яка зберігається зараз у Миколаївському музеї. Це грандіозна скульптура висотою 2,75 м. На голові в жінки плаский капелюх, у вухах сережки, на шиї гривни, але груди підтягнуті і прикриті нагрудними бляхами з ремнями, на поясі справа висить колчан, а зліва – довга шабля [16, с. 261]. Головні убори цієї групи, в основному, зображуються без деталей зачіски у вигляді «баранячих рогів».

Можливо, деякі високі головні убори, зображені на кам'яних статуях, можна співвіднести з «саукеле» [5, с. 371-382] – головним убором нареченої, який жінка-казашка носила від заручин до народження первістка. На жаль, погана збереженість статуй не дозволяє з чіткістю це зробити.

З головними уборами літніх жінок, можливо, співвідносяться головні убори четвертої групи за С.О. Плетньовою. Такі головні убори супроводжуються мінімумом деталей і прикрас. За етнографічними даними відомо, що в казахів чим старшою була жінка, тим менше прикрас вона дозволяла собі носити. Прикро, що недостатня чіткість у розмежуванні головних уборів 1 і 4 типу також заважає із впевненістю сказати, хто зображений на статуї – молода чи літня жінка.

Таким чином, у половців були різноманітні головні убори. Видається малоймовірним, що практично усі чоловіки на кам'яних статуях зображувалися в шоломах. На це вказує і порівняна рідкість знахідок шоломів у половецьких похованнях, і вивчення тюркської кам'яної скульптури в інших регіонах, де шоломи практично ніколи на статуях не зображувалися. Лінгвістичні джерела теж говорять про те, що половці користувалися як тибетейками, так і шапками з хутряною опушкою. Шоломи були, скоріше, запозиченням з Київської Русі, своєрідною відповіддю на давньоруське озброєння. Що стосується жіночих головних уборів, то вони, очевидно, варіювалися в залежності не лише від соціального становища жінки, але, в основному, відповідно до вікових категорій: незаміжні дівчата, дівчата-наречені, жінки репродуктивного віку та літні жінки, що знайшло своє відображення в половецьких кам'яних статуях.

Список використаних джерел та літератури

1. Арсланова Ф.Х. Каменные изваяния Верхнего Прииртышья / Ф.Х. Арсланова, А. А. Чариков // СА. – 1974. - № 3. – С. 220-235.
2. Бисембаев А.А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII – XVIII вв.) / А.А. Бисембаев. – Уральск: Западно-Казахстанский областной центр истории и археологии, 2003. – 232 с.
3. Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи / Л.С. Гераськова. – Київ: Наукова думка, 1991. – 130 с.
4. Гераськова Л.С. Половецкая статуя из с. Чернухино / Л.С. Гераськова // СА. – 1974. – № 3. – С. 256-257.
5. Горожанкина Е.М. Казахский свадебный головной убор саукеле. Попытка семантического прочтения / Е.М. Горожанкина // Жертвоприношение: Ритуал в искусстве и культуре от древности до наших дней. – М., 2000. – С. 371-382.

6. Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. По материалам исследований 1953-1960 гг. / А.Д. Грач. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961. – 94 с.
7. Дружинина И.А. Средневековые кочевники в Восточном Приазовье / И.А. Дружинина, В.Н. Чхаидзе, Е.И. Нарожный; под ред. М.В. Горелика. – Армавир – Москва: Центр археологических исследований АГПА, 2011. – 266 с.
8. Евтюхова Л.А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии / Л.А. Евтюхова // МИА. – 1952. – № 24. – С. 72-120.
9. Иванов В.А. Вооружение средневековых кочевников Южного Урала и Приуралья (VII-XIV вв.) / В.А. Иванов // Военное дело средневекового населения Северной Азии. – Новосибирск, 1987. – С. 172-187.
10. Кочешков Н.В. Головные уборы монголов XIX – начала XX в. / Н.В. Кочешков // СЭ. – 1973. – № 3. – С. 134-142.
11. Кравченко Э.Е. Погребение знатного воина XIII в. на реке Калке / Э.Е. Кравченко // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2003. – Т. 3. Половецко-золотоордынское время. – С. 123-130.
12. Крупа Т.Н. Научно-исследовательская экспертиза археологического текстиля XII в. из раскопок «Веселой могилы» (фонды Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В.Н. Каразина) / Т. Н. Крупа // Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток». – Київ, 2005. – С. 234-236.
13. Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая / В.Д. Кубарев. – Новосибирск: Наука, 1984. – 230 с.
14. Нарожный Е.И. Средневековые кочевники Северного Кавказа (Некоторые дискуссионные проблемы этнокультурного взаимодействия эпохи Золотой Орды) / Е.И. Нарожный. – Армавир: АГПУ, 2005. – 210 с.
15. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния / С.А. Плетнева // САИ. – Вып. Е4-2. – М., 1974. – 200 с.
16. Плетнева С.А. Женская половецкая статуя с ребенком / С.А. Плетнева // СА. – 1974. – № 3. – С. 258-262.
17. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г.А. Федоров-Давыдов. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1966. – 274 с.
18. Швецов М.Л. Багате кочівницьке поховання з Донбасу / М.Л. Швецов // Археологія. – 1974. – № 13. – С. 93-98.
19. Швецов М.Л. О головном уборе половчанки / М.Л. Швецов // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1993. – С. 104-114.
20. The Codex Cumanicus. – Електронні дані. - Режим доступу: <http://odnapl1yazyk.narod.ru/polovtzy.htm> (дата звернення 2. 08. 2016). – Назва з екрана.

Список скорочень

АГПА – Армавирская государственная педагогическая академия
 АГПУ – Армавирский государственный педагогический университет
 МИА – Материалы и исследования по археологии
 СА – Советская археология
 САИ – Свод археологических источников
 СЭ – Советская этнография